

Nog een andere momentopname uit het Nederland van 1890 moge hier een plaats vinden: ze betreft de havenarbeiders van Rotterdam, ca. 12 000, van wie 10 000 behoren tot de losse werkkrachten die er geen dag zeker van zijn dat de sjouwerbazen werk voor hen hebben. 'Twaalf uur werk per etmaal heet normaal, maar vaak wordt er vier-en-twintig, soms zes-en-dertig uur aan één stuk gearbeid.' En:

'Door de verbinding van de bazen met de kroegen heerst het euvel van het drankmisbruik. Tengevolge van het wachten op werk wordt er veel gedronken en 'de ergste zuipers hebben het vlugste werk', want bij de loonbetaling wordt eerst het geld ingehouden dat voor de drank verschuldigd is, en zo vloeit dikwijls een half weekgeld in de zakken van de baas.'¹

Voeg daarbij dat de meeste, in de negentiende eeuw gebouwde fabrieken uitwendig smerig waren, inwendig vol gevaarlijke machines en bedompt. 'Daar werkten kinderen, vrouwen en mannen in zeer onvoldoende kleding, op klompen, en verder weinig verzorgd, lange dagen. Het verbod van arbeid voor kinderen beneden de 12 jaar werd in het algemeen genomen wel opgevolgd, maar boven die leeftijd was de werkduur toch 11 uur, die door grif gegeven vergunningen tot 13 uur kon worden uitgebreid en voor mannen boven 16 jaar onbeperkt bleef.' En 'nog erger dan in de eigenlijke fabrieken waren de verhoudingen in verschillende huisindustrieën zoals schoenfabricage, klompenmakerijen, griendhoutcultuur, tabakstrippen, enz.'²

Dan de behuizing of wat daarvoor doorging. Bij de volkstelling-1899 bleek dat bijna een kwart van de bevolking (23 %) in een éénkamerwoning gehuisvest was; dat percentage bedroeg voor de stad Rotterdam en de provincie Groningen 58, voor de provincie Drente zelfs 62. Kort voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog stierven in Den Haag bij de gezinnen met de laagste huren nog 16 van de 100 zuigelingen - bij de gezinnen met de hoogste nog geen 3. Drees die dat gegeven uit een onderzoek van de Haagse gezondheidsdienst uit 1911 aanhaalt (zeven jaar nadat de eerste schoolarts in den lande in Zaandam benoemd was), vermeldt ook hoezeer hij in hetzelfde jaar geschokt werd door een uitlating van de voorzitter van de Maatschappij van Nijverheid die op een vergadering kindersterfte en werkloosheid letterlijk aangeduid had als 'twee verschijnselen die wijzen op een normaal en krachtig zich uitzettende bevolking. Zij zijn de kanalen waarlangs het overtollige afvloeit.'³

Maatschappij en staat waren toen al bezig, zich van dit hardvochtig

¹ A. J. Teychiné Stakenburg: *SVZ ... Gedenkboek bij het vijftigjarig bestaan der Scheepvaart Vereniging Zuid* (1957), p. 36, 39. ² Is. P. de Vooy in *Vijftig jaren*, p. 328-29. ³ W. Drees: *Zestig jaar levenservaring* (1963), p. 53-54, p. 91-92.